

ТАЙНИЯТ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ И БЪЛГАРИТЕ В ЮЖНА РУСИЯ

ИВАН СТОЯНОВ

След Кримската война /1853-1856 г./ възрожденските процеси в българското общество достигат своя апогей. Успоредно с борбата за независима българска църква и с движението за новобългарска светска просвета се активизират и борбите за национална независимост. Този трети основен проблем на възраждащото се общество, формулиран от проф. Б. Пенев като една от основните задачи, поставени от Паисий пред българите, излиза все по-отчетливо на преден план. Чуждото владичество създава непреодолими препятствия пред проспериращото българско общество и за укрепналата буржоазия единственият път за преодоляването им е освобождаването от гнета на феодалните азиатски порядки и създаването на самостоятелна национална държава.

През втората половина на XIX в. възникват първите сериозни политически организации, поставящи си за цел окончателното разрешаване на българския въпрос. Тези организации, макар да посочват различни пътища за достигането на тази цел, макар да изразяват вижданията и настроенията на различни обществени групи сред българите, правят възможното, според разбиранията си, за възстановяването на българската държавност.

Общозвестно е, че българската историческа наука в продължение на няколко десетилетия отдава своите предпочитания на онези от тях, които приемат революцията като основно средство за постигане на крайната цел. Що се отнася до тези, които търсят мирен път за изход от съществуващото положение, те много често биват определяни като организации без особено значение за българското националноосвободително движение. Като пример може да се посочи само отношението към ТЦБК и Българското общество на един известен български учен: "И двете организации, създадени и ръководени от представителите на либерално настроената българска търговско-промишлена буржоазия, са оказали вредно влияние върху развитието на национално-революционното движение"¹. Подобна мисъл едва ли се нуждае от коментар, но тя идва да подсказже една тенденция, наложил се и налагана дълго време, която тенденция дава почти за-

дължително едностранно тълкуване на определени исторически факти, процеси и явления.

През последните десетина години българската историческа наука съумя да превземе много от господстващите идеологически и методологически канони. А това безспорно я превръща в наука, целта на която не е да порицава и отрицава, а единствено да обяснява. И то не от позициите на автора и авторовото време, а от особеностите и условията на конкретната обстановка, в която се заражда и развива изследваното историческо явление.

Една от най-значимите политически организации на българската буржоазия през втората половина на XIX век е ТЦБК. Макар че за нея се пише и споменава в значителна по обем литература², твърде малко са сериозните изследвания, посветени на създаването, дейността, идейните виждания и значението ѝ за възходящото развитие на българското възрожденско общество³. Разбира се, в предложеното изложение, ограничено по обем, едва ли могат да се засегнат дори част от съществуващите неразработени проблеми. И все пак разкриването на взаимоотношенията между ТЦБК и българите в Южна Русия идва да подсказже какво е значението и къде е мястото на тази организация в живота на българската емиграция през 60-те години на миналия век, през годините, в които съществуват и действуват и Добродетелната дружина, и Одеското българско настоятелство, и Върховното народно българско тайно гражданско началство на Раковски. Освен това разкриването на тези взаимоотношения безспорно ще покаже и мястото на южноруските българи в инициативите и действията на ТЦБК. Такива са и целите на представеното изследване.

* * *

ТЦБК е формиран в края на март 1866 г. Конкретният повод за създаването му е затруднението, в което изпадат детронаторите на Александър Куза - княз на обединените дунавски княжества Влахия и Молдова. Неодобрението, което среща превратът сред част от великите сили и особено агресивното поведение на Османска Турция след 11 февруари 1866 г. принуждава ръководителите на румънския таен комитет, организатор и извършител на преврата, да потърсят помощта на българската емиграция

на север от Дунав. Перипетиите около създаването на комитета са известни. Известни са и причините, поради които не се стига до подписването на акта за свещена коалиция между румъни и българи, но въпреки това и въпреки нормализирането на отношенията между Турция и Румъния, комитетът продължава да съществува.

Наложена от Ив. Касабов периодизация в дейността на ТЦБК⁴ е възприета по-късно от Ал. Бурмов и пишещите по проблема след него. Според Касабов в дейността на комитета има два ясно очертани периода. Първият е от създаването му през март 1866 г. до заминаването на самия Касабов за Плоещ през ранната есез на същата година. Вторият период обхваща времето от декември 1866 г. до лятото на 1868 г. Докато през първия период от съществуването и дейността си ТЦБК се занимава най-вече с вътрешни организационни въпроси, изграждане на комитетска мрежа и регулиране на отношенията с управляващите в Букурещ, в края на 1866 г. и началото на 1867 г. той привлича вниманието върху себе си с два изключително интересни и важни документа. Това са: брошурата "България пред Европа", написана от П. Кисимов и преведена на френски от Ат. Андреев и Д. Диамандиев⁵, и Мемоара до султан Абдул Азис⁶.

Появата на тези материали се явява преломен момент в живота на комитета. Това разбират и самите негови членове, които отбелязват: "... тогава работите взеха такъв обрат и размер, щото с тех се заинтересова целият образован свят"⁷.

Българската емиграция на север от Дунав посреща със задоволство и брошурата "България пред Европа", и Мемоара до султан Абдул Азис. В писмо на Б. Запрянов от Гюргево до К. Цанков се казва: "В него /Мемоара - б. а. И. С./ видях чудни неща и голямо бъдеще, приготвено за милий ни народ. Най-отдолу видях и една прокламация към всичкия народ. С една дума аз останах много доволен от това напомнюване"⁸.

Особено внимание на комитетските действия се обръща в Санкт Петербург и Москва. Като съобщава за това от Одеса, П. Грамадов подчертава: "Когато начнаха Сърбите за крепостите образува се голяма партия славянска, която увлече и правителството, но когато прочетоха вашето на френски /"България пред Европа" и Мемоара - б. а. И. С./, което Катков и Аксаков немедленно преведоха и обнародваха в своите вестници, гръмна сички

Питер и Москва и начнахме честу да се събирами доволно важни лица"⁹.

Активизирането на ТЦБК прави силно впечатление на Одеското българско настоятелство. Поради тази причина в началото на април 1867 г. в Букурещ пристигат двама негови пратеници - В. Рашеев и Н. М. Тошков - със задача да разберат що за организация е това и какви цели преследва¹⁰. Така твърдят Кисимов и Касабов - и двамата членове на комитета, но трябва да се има предвид, че те надценяват до известна степен предприетите от ТЦБК действия. За това говори отдавна установеният факт, че Рашеев и Тошков посещават румънската столица заради събранието на 5 април, организирано от Добродетелната дружина във връзка с обсъждането на "Програмата за политическите отношения на сърбо-българите /българо-сърбите/ или на тяхното сърдечно отношение"¹¹. Въпреки всичко, проверката на място от двамата видни одески българи потвърждава първоначалните добри впечатления за комитета. След завръщането им в Одеса в дома на Н. М. Тошков се провежда събрание, на което присъствуват всички членове на настоятелството. Благоприятният отзив на делегатите за действията на букурещките българи довежда до формирането на "ново общество" от 7 членове - организация, независима от настоятелството, която трябвало да се занимава с набирането на средства за предстоящата акция в българските земи. Още на това събрание се решава да започне подписка с тази цел. Освен това събранието задължава Т. Пулиев да отпусне веднага 200 минца, като в бъдеще осигурява допълнителни суми за делото. Обсъждат се и въпросите, свързани с пропагандирането на българските инициативи, с подготовката на командни кадри, с намирането и доставянето на оръжие, военни карти и т. н. Събранието взема решение за установяване на връзка със Славянския комитет в Москва и с неговия отдел в Санкт Петербург¹².

Още на 5 май 1867 г. новоизбраният комитет се обръща с писмо към И. С. Аксаков, в което се прави изложение за положението на българите в Турция и се изразява надеждата за подкрепа на предстоящото българско дело. Писмото е известно, но според И. Д. Забунов то е подписано от седемте членове на българския комитет. В действителност под изложението фигурират следните шест подписа - на Н. М. Тошков, К. Н.

Палаузов, В. Рашеев, Н. Палаузов, Н. Пулиев и П. Ганович¹³. Подписът на М. Пашов, посочен от И. Д. Забунов¹⁴, липсва в писмото.

Решенията, приети на събранието в Одеса, и бързите действия на новата организация идват да подсказват, че пратениците на настоятелството и всичките му членове остават с убеждението за предстоящо българско въстание, подготвяно от букурещките българи. Именно поради тази причина в цитираното вече писмо на П. Грамадов се казва: "Теперь нужно больше шуму, чем дело. Там трябва гюрюлтия да дращат в Москва и Питер газетите, да обърнат общественото мнение къде нази, че тогава може да се чака голями работи". И още: "Съставете някой план как да се прекарва оттук оръжие, хотя аз дадох моя, но вие можете по-харно да измислите"¹⁵. В същия дух е и писмото на Н. М. Тошков от 24 април 1867 г. до Ив. Алексов - член на ТЦБК. Като му съобщава, че Т. Пулиев тръгва за Букурещ и носи обещаната парична помощ, Тошков подчертава: "Казах ви последне и пак ви повтарям, че времето не приема отлагане. Трябва да се работи деятелно. Само тъй можем да се надяваме на добро следствие. Мен ми се чини, че е настъпила минутата, за да направите протеста си срещу направленията на цариградските представители"¹⁶.

Няма съмнение, че българските дейци в Одеса смесват до известна степен действията на Добродетелната дружина, на ТЦБК и на Върховното народно българско тайно гражданско началство. За това свидетелствуват най-вече сведенията, намиращи се в писмата на Н. М. Тошков, а и противоречията, възникнали между него и Хр. Георгиев. На общото събрание от 5 април се решава да се изпратят в България 44 чети с по 25 четника. Предвижда се първите десет от тях да преминат р. Дунав до края на 1867 г.¹⁷ Според Н. М. Тошков общото ръководство трябвало да се предостави на Г. С. Раковски. От своя страна Хр. Георгиев издига и налага кандидатурата на П. Хитов¹⁸. Разминаването в позициите на двамата дава шансове на ТЦБК за разбирателство с Одеското настоятелство, но Н. М. Тошков смята, че проектираната акция от страна на Добродетелната дружина трябва да бъде подкрепена и от останалите български организации в Букурещ. Затова той настоява от Одеса за незабавно действие и пред ТЦБК, и пред Добродетелната дружина¹⁹.

През април-май 1867 г. в България преминават четите на П. Хитов и Ф. Тотю. Техните действия са приети от почти всички като начало на подготвяното от ТЦБК въстание. В действителност комитетът няма нищо общо с изпращането на четите в българските земи, но той не опровергава наложилото се мнение. Поради това симпатиите към него се увеличават още повече.

През пролетта и лятото на 1867 г. ТЦБК завършва подготовката по издаването на отдавна планиран печатен орган. На 21 октомври 1867 г. излиза брой първи на в. "Народност". Средствата за вестника са осигурени изцяло от одеските българи. Още през април Н. М. Тошков и В. Рашеев предоставят за тази цел на комитета 100 жълтици²⁰. През лятото П. Кисимов пътува до Одеса, за да получи обещаните от Н. М. Тошков 200 жълтици. Парите са получени, а Тошков обещава да предостави в скоро време още толкова за подготвяния вестник²¹.

Излизането на "Народност" се превръща в истинско събитие за българската емиграция в Румъния, Русия и Австро-Унгария. Още на 6 декември 1867 г. Н. Рашеев се обръща към редакцията с категоричното искане в Одеса да се изпращат по 32 екземпляра от всеки брой. Десет от тях трябвало да бъдат безплатни. Те са предназначени за одеските библиотека и университет, а също така за българите, учещи в Русия. Още четири бройки трябвало да се доставят в редакциите на вестниците, пишещи съчувствено за българите. Останалите 22 екземпляра щели да се заплащат по обявената от редакцията цена. Н. Рашеев описва подробно и начина, по който трябвало да се изпраща исканото количество вестници, за да може пощата да доставя всеки екземпляр на съответния абонат²². С писмото е изпратен и списък на лицата, изявили желание да получават "Народност". В ново писмо от 21 декември Н. Рашеев настоява за по-бързата организация и експедиция на исканите бройки от вестника²³.

Българите от Бесарабия обсипват редакцията на "Народност" с писма, в които наред с другото се отправят и редица препоръки. На 17 декември 1867 г. Р. Блъсков от Болград се обръща към Ив. Богоров, пръв редактор на вестника, с молба да му се изпраща редовно всеки брой²⁴. П. Фитов съобщава в писмото си до Ив. Грудов, че абонатите на "Народност" в Болград били малко, защото редакцията не си направила труда да изпрати обявление за предстоящата му поява. Според него в

Измаил дори не знаели за съществуването на вестника. В този град обаче, съобщава Фитов, българите събрали 5000 рубли за училище и болница в Търново²⁵.

Препоръката на П. Фитов е взета предвид и Ив. Грудов започва да изпраща "Народност" на П. Калянджи в Измаил. В отговор Калянджи изказва възхищението си от вестника и неговия редактор и моли "Народност" да се изпраща и на Д. Скачков от Измаил, като се използва посредничеството на Н. Златанич²⁶.

Интерес към вестника на ТЦБК проявяват и дипломатическите представители на Русия в Османската империя. За това съобщава З. Княжески от Русе в писмото си до Ив. Грудов от 2 февруари 1868 г. Той изпратил по един брой на В. Караконовски в Цариград /българин, служител в руското посолство - б. а. И. С./ и на Варненското вицеконсулство. В бъдеще тези два абоната трябвало да получават директно броевете на "Народност". В допълнение Княжески изтъква, че лично пропагандирал вестника сред българите в Одеса²⁷.

И българите в Москва не скриват своето задоволство от появата на "Народност". В писмо до Ив. Грудов от 14 февруари 1868 г. Р. Жинзифов изказва радостта си от издаването на вестника и моли да му се изпраща всеки брой. Освен това поема ангажимент да набира спомоществуватели²⁸. Същите мисли изразява в писмото си до Грудов от 27 март 1868 г. и А. Манолов - студент в Математическия факултет на Московския университет²⁹.

Инициативата на "Народност", свързана с подписката за помощ на емигрантите във връзка с въстанието в България през 1867 г.³⁰ /като въстание се определя преминаването на двете чети и Свищовското съзаклатие - б. а. И. С./, получава подкрепата на българите в Бесарабия, Южна Русия и Москва. Непосредствено преди обявяването на подписката в редакцията на вестника се получават редица материали, свързани с революционните събития в българските земи през 1867 г. В писмо на Б. Запрянов от Гюргево се изтъква, че въстанието не успяло, защото голяма част от българите се надявали на чужда, преди всичко сръбска помощ. Но желанието на сърбите да помогнат на българите съвсем не било безкористно³¹. В специална дописка до "Народност" същият автор изтъква, че за тежкото и незавидно положение на българския народ били виновни и гърците, които унищожавали духовната му култура. С

последните въстания и с отварянето на училища обаче българите доказали, че искат да си извоюват "положение по-високо и по-благородно". "Българският народ има право да се надява на безкористна помощ, понеже винаги е давал такава, когато му е било възможно" - заключава Запрянов³².

В резултат на обявената подписка Р. Жинзифов съобщава от Москва, че редакциите на в. "Москва" и в. "Московские ведомости" изпращат по 50 сребърни рубли³³. В специално писмо от редакцията на в. "Москва", орган на славянофилския кръг около И. С. Аксаков, до редакцията на в. "Народност" се казва, че 50-те сребърни рубли се изпращат в отговор на призива за събиране на помощи за пострадалите от миналогодишното въстание българи. По нареждане на Аксаков парите се изпращат на Рафаилович в Одеса, който ще ги предаде по предназначение³⁴.

Активните действия на ТЦБК през първите месеци на 1868 г. най-вече в областта на пропагандата чрез печатния орган издига още повече авторитета на "Народност". На 9 февруари Р. Блъсков съобщава от Болград, че абонатите на вестника изпращат чрез него 10 жълтици. В най-близко време ще бъдат събрани още спомоществувания, тъй като му предстояла обиколка из българските села в района, за да събира средства за в. "Дунавска зора". Заедно с тази дейност ще се събират средства и за "Народност"³⁵. Към страниците на вестника обръща поглед и такава видна за времето си личност като Сп. Н. Палаузов. В писмо от Одеса С. И. Стоманияков пита Грудов ще приеме ли за отпечатване статията "Славяногреческая безтактност", написана от Сп. Палаузов и изпратена от С. Петербург. Освен това Палаузов питал би ли могъл да изпраща и други подобни статии. Желанието му, според Стоманияков, било статиите му да се подписват с определен от него /Сп. Палаузов - б. а. И. С./ псевдоним³⁶.

Въпреки изключителната популярност на в. "Народност" и въпреки подкрепата, която той получава, в самата редакция не всичко е както трябва. След отстраняването на Ив. Богоров от поста главен редактор в края на декември 1867 г., с издаването и редактирането на вестника се заемат Ат. Андреев, Ив. Грудов, Ив. Касабов и П. Кисимов³⁷. В действителност цялата работа поема Грудов, но по негово настояване Касабов напуска Пloeц и се връща в Букурещ. И сега работата не тръгва в желаната

посока, тъй като между двамата назрява конфликт, който Кисимов тушира с големи усилия. Именно тези противоречия в редакцията дават основание на Р. Жинзифов да предложи своята кандидатура за редактор на "Народност"³⁸. Освен това в писмото си от 14 февруари той съобщава, че с негово съдействие вестниците "Москва" и "Московские новости" публикуват най-интересните материали на в. "Народност".

Временната стабилизация на редакцията позволява ритмичното излизане на вестника през пролетта на 1868 г., но от началото на юни 1868 г. противоречията отново се задълбочават. Ив. Касабов обсебва постепенно цялата редакция и от 20 юни 1868 г. той вече е и редактор, и издател на "Народност". Така вестника престава да бъде орган на ТЦБК, а през лятото на същата година и самият комитет слиза от политическата сцена.

* * *

ТЦБК е една от най-значимите организации на българската буржоазия през 60-те години на XIX век. С идейните си виждания комитетът се налага като ръководен център на широки кръгове от българската емиграция. Именно поради това инициативите му имат силен отзвук както сред българите във вътрешността на страната, така и сред тези в емиграция. Особени симпатии ТЦБК печели сред българите в Южна Русия. И това е напълно обяснимо. Докато дейците на Добродетелната дружина действуват твърде предпазливо и винаги в съгласие с руската дипломация, ТЦБК издига нови идеи, които се възприемат с нескрит ентузиазъм от определени кръгове на българското общество.

Опитите на някои историци да определят комитета, неговите действия и неговата ориентация като прозападни не издържат критика, тъй като най-солидна подкрепа той получава от българите в Южна Русия. Не е за подценяване фактът, че голямата част от необходимите материални разходи на ТЦБК са осигурени от Одеското българско настоятелство. Това само по себе си е твърде красноречиво доказателство и то показва, че идеите, пропагандирани от неговия орган в: "Народност" се възприемат от българската емиграция в Болград, Измаил, Одеса, Москва и др. В момента, в който Касабов обсебва вестника и започва да отправя остри нападки към Русия и нейните действия на Балканите, спира и материалната подкрепа от страна на южноруските българи.

Б Е Л Е Ж К И

1 Косев, Д. Към историята на революционното движение в България през 1867-1871 г. С., 1958, с. 18.

2 Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. I. С., 1894, 426-427; Карапетров, П. П. Адрес и Мемоар до Султана /1866 и 1867 г./ - "Мисъл", г. V, 1895, кн. IX-X, 910-925; Сбирка от статии. С., 1898, 266-283; Приноси към революционната история. - "Българска сбирка", г. VIII, 1901, кн. II, 114-116; Заимов, С. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, 18-28, 202-220; Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Ч. II. С., 1900, 50-55; Ч. III, С., 1901; Полк. Краев. Въстанията на българите за освобождението от Турско иго /1396-1877/. - "Задружен труд", г. II. С., 1903, кн. XI, 1005-1006; кн. XII, 1047-1078; Касабов, Ив. Моите спомени за възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, 48-137; Волков, Е. Христо Ботев. М., 1923; Страшимиров, Д. Т. История на Априлското въстание. Т. I. - Предистория. Пловдив, 1907, с. 3-35; Комитетско десетилетие /епоха на комитетите/ 1866-1867. - В: България 1000 години. С., 1930, 869-875; Станев, Н. Нашите въстанически движения през XIX век. - Българска историческа библиотека /БИБ/, г. II, 1929, кн. 1, 111-113; Орешков, П. Н. Руска държавна преписка по нашето освободително движение /1866-1868/. - Сп. на БАН, т. 25, кн. III, 6, 1935, 255-328; Димитров, М. Обществената мисъл и обществените течения под чисто влияние се е намирал Ботев. - Пълно събр. съч., 1940, т. I, 111-115; Гандев, Хр. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. - В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 565-570; Косев, Д. Лекции по нова българска история, С., 1951, 172-176; Същият. Към историята на революционното движение..., 5-33; История на България. Т. I. С., 1961, 408-410; Червенков, Н. Н. Внешнеполитическая ориентация Тайного центрального болгарского комитета. - В: Балканские страны в новое и новейшее время. Кишинев., 1977, 41-55; Генчев, Н. Българско възраждане, С., 1981, 265-268; Поглубко, К. А. Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX век. С., 1982, 55-58; Червенков, Н. Н. Политическите организации българското националноосвободително движение во второй

половине XIX в. Кишинев, 1982, 51-89; Стоянов, Ив. За външнополитическата ориентация на Тайния централен български комитет. - В: Трудове на Великотърновския университет. Т. XXIII, кн. 3, С., 1986, 39-69 и др.

3 Бурмов, А. Таен централен български комитет /Образуване и първи период от развитието му/. - В: Избрани произведения. Т. II, С., 1974, 58-81; Таен централен български комитет /Втори период от съществуването му/. - В: Избрани произведения. Т. II, 82-106; Червенков, Н. Н. Политическите организации българского..., 51-89; Стоянов, Ив. Цит. съч., 39-69.

4 Касабов, Ив. Цит. съч., с. 100.

5 Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, 3-20.

6 Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" - Български исторически архив /по-нататък НБКМ - БИА/, ф. 116, а. е. 3, л. 5-14; Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, 47-60; Касабов, Ив. Цит. съч., 80-93.

7 Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, с. 31 - Ат. Андреев от Търново, 14 ноем. 1895 до П. Кисимов в София.

8 НБКМ - БИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 3, л. 12-13, 19 март 1867.

9 Пак там, ф. 116, а. е. 8, л. 8-9.

10 Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, с. 31; Касабов, Ив. Цит. съч., с. 76.

11 Бурмов, А. Таен централен български комитет /Втори.../, с. 101.

12 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 8, л. 9; Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. - В: ГСУ, ФИФ, т. 64, кн. 3, С., 1970, 196-200; Шарова, К. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. С., 1970, с. 154; Забунов, И. Д. Болгарский комитет в Одессе в 1867-1868 г. - В: 100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878-1978. М., 1979, 95-108.

13 Институт русской литературы /Пушкинский дом/ - Рукописный отдел /по-нататък ИРАИ /Пушкинский дом/ - РО/, ф. 3, оп. 4, ед. хр. 458, л. 1.

14 Забунов, И. Д., Цит. съч., с. 96.

15 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 8, л. 9.

16 Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, с. 105.

17 Бурмов, А. Четническото движение в България през 1867 г. - В: Избрани произведения. Т. II, с. 118.

18 Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 347.

19 Страшимиров, Д. Т. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, С., 1929, с. 399.

20 Кисимов, П. Цит. съч., ч. II, 51-52.

21 Пак там, ч. III, с. 108.

22 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 12-13.

23 Кисимов, П. Цит. съч., ч. III, с. 110.

24 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 16.

25 Пак там, л. 36-37, 13 ян. 1868.

26 Пак там, л. 44-45, 25 ян. 1868.

27 Пак там, л. 46-47.

28 Пак там, л. 56-57.

29 Пак там, л. 76.

30 Народност, бр. 13, 8 ян. 1868.

31 НБКМ - БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 5-5а.

32 Пак там, л. 14-15.

33 НБКМ - БИА, ф. 116, л. 76, 27 март 1868.

34 Пак там, л. 77-78.

35 Пак там, л. 54-55.

36 Пак там, л. 61-62.

37 Кисимов, П. Цит. съч., ч. II, с. 53.

38 Пак там, ч. III, с. 115.